

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος

Θεοχάρης Ν. ΠΑΖΑΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1005](https://doi.org/10.12681/dchae.1005)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΖΑΡΑΣ Θ. Ν. (1989). Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 33-48. <https://doi.org/10.12681/dchae.1005>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της
μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος

Θεοχάρης ΠΑΖΑΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 33-48

ΑΘΗΝΑ 1989

Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ*

Η μονή του Ξενοφώντος βρίσκεται στη νοτιοδυτική ακτή του Αγίου Όρους, ανάμεσα στις μονές Δοχειαρίου και Αγίου Παντελεήμονος. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά ιστορικά στοιχεία, η μονή υφίσταται ήδη στα πρώτα χρόνια του 11ου αι.¹ Το παλαιό καθολικό της, που τιμάται στο όνομα του Αγίου Γεωργίου, είναι ένα κτίριο της μεσοβυζαντινής περιόδου, το οποίο κατά καιρούς υπέστη διάφορες τροποποιήσεις και προσθήκες² (Εικ. 1-3).

Τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του καθολικού προσείλκυσαν την προσοχή τόσο των παλιότερων περιηγητών, όπως του Vasilij Barskij³ και του Porphyrij Uspenskij⁴, όσο και των νεότερων ερευνητών, όπως του Heinrich Brockhaus⁵. Τα γλυπτά αυτά αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, αν ληφθεί υπόψη ο περιορισμένος αριθμός των έργων της γλυπτικής στο Άγιον Όρος⁶, σε αντίθεση βέβαια με τον πλούτο του ζωγραφικού διακόσμου των μνημείων του.

Τα γλυπτά, τα οποία και θα εξετάσουμε στη συνέχεια, αποτελούν οι κίονες της λιτής και του κυρίως ναού με τα κιονόκρανα και τὰ επιθήματά τους, οι διαχωριστικοί κιονίσκοι των παραθύρων, το θύρωμα της κεντρικής εισόδου από τη λιτή προς τον κυρίως ναό, δύο υφαψίδια, ένα υπέρθυρο στον εξωνάρθηκα και το μαρμάρινο τέμπλο του ναού.

ΚΙΟΝΕΣ ΤΗΣ ΛΙΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Στο καθολικό υπάρχουν έξι κίονες, τέσσερις στον κυρίως ναό και δύο στη λιτή. Οι βάσεις, οι κορμοί των κίωνων και τα κιονόκρανα αποτελούν χωρίς αμφιβολία υλικό σε δεύτερη χρήση, ενώ τα επιθήματα των κιονοκράνων του κυρίως ναού πρέπει να κατασκευάστηκαν αποκλειστικά για το μνημείο.

Βάσεις

Οι βάσεις όλων των κίωνων του κυρίως ναού καθώς και του βόρειου κίονα της λιτής είναι κατασκευασμένες από λεπτόκοκκο άσπρο μάρμαρο (Εικ. 4-6). Ανήκουν στον τύπο της γνωστής από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια ιωνικής βάσης και σε μια παραλλαγή που δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς, γιατί κατά το μεγαλύτερο μέρος τους είναι εγκιβωτισμένες στο δάπεδο. Διακρίνεται μόνο μία σπείρα, με διάμετρο που κυμαίνεται από 0,51 έως 0,55 μ. Το ορατό ύψος των βάσεων είναι από 0,12 έως 0,16 μ., προφανώς για να συνδυα-

στούν με τους κορμούς των κίωνων, που έχουν διαφορετικό ύψος. Οι αποκλίσεις αυτές είναι πολύ συνηθισμένες σε χριστιανικά μνημεία και οφείλονται στην προσπάθεια των αρχιτεκτόνων να προσαρμόσουν στα μέτρα του νέου οικοδομήματος αρχιτεκτονικά μέλη από παλιότερα κτίρια⁷.

Λίγο διαφορετική στη διαμόρφωση της σπείρας είναι

* Η εργασία αυτή αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσης του υπογράφοντος στο Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της ΧΑΕ το Μάιο του 1987 στην Αθήνα, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 63-64.

1. Το μοναστήρι εμφανίζεται για πρώτη φορά, με την επωνυμία του Ξενοφώντος, στα 1035, μπορούμε όμως να το χρονολογήσουμε πολύ νωρίτερα: γνωρίζουμε από το ένα μέρος ότι είναι αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο και από το άλλο ότι ο ιδρυτής του ονομάζεται Ξενοφών. Ο Ξενοφών, ως ηγούμενος του Αγίου Γεωργίου, υπογράφει έγγραφα των μονών του Αγίου Όρους κατά τα έτη 998, 1001 και 1007. Βλ. σχετικά D. Parachryssanthou, Actes de Prôtaton, Archives de l'Athos VII, Paris 1975, σ. 92. Επίσης ο ηγούμενος Ξενοφών υπογράφει και σε έγγραφο του 1010 της μονής Ξηροποτάμου, βλ. J. Bompraire, Actes de Xéropotamou, Archives de l'Athos III, Paris 1964, αριθ. 2, στίχ. 34-35. Ακόμη, ο βασιλεύς κῦρ Βασίλειος, προφανώς ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος (976-1025), δώρισε στη μονή Ξενοφώντος το μοναστήρι των Ιερομνήμων, δηλαδή τη Βορβορού, βλ. D. Parachryssanthou, Actes de Xénophon, Archives de l'Athos XV, Paris 1986, αριθ. 1, στίχ. 145-147. Μετά από αυτά και σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο ιδρυτής της μονής κῦρ Ξενοφών ήταν σύγχρονος του οσίου Αθανασίου της Λαύρας, πρέπει να δεχτούμε ότι η μονή του Ξενοφώντος ιδρύθηκε προς το τέλος του 10ου αι. Περισσότερα για την ίδρυση της μονής βλ. Parachryssanthou, Actes de Xénophon, ό.π., σ. 3 κ.ε.

2. Την οικοδομική ιστορία του καθολικού μελετά ο αρχιτέκτων Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Τα μέχρι τώρα συμπεράσματά του συνόψισε σε δύο ανακοινώσεις. Βλ. Π. Θεοχαρίδης, Προκαταρκτική θεώρηση της οικοδομικής ιστορίας του παλιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους, Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1981 (Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 28-29). Ο ίδιος, Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβόλου της μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, JÖB 32/4 (1982), σ. 443-455.

3. V. Barskij, Vtoroe posescenie svjatoj Afonskoj gory Vasilija Grigorovica-Barskago im samim opisannoe, St. Petersburg 1887, σ. 290-291.

4. P. Uspenskij, Vtoroe putestvie po svjatoj gore Afonskoj, Moskva 1880, σ. 33.

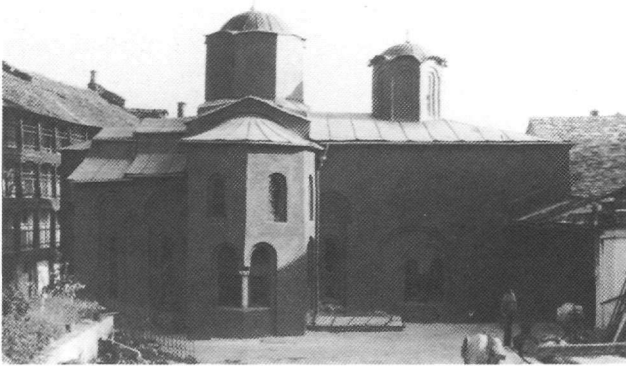
5. H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig 1924, σ. 39-40.

6. Π. Χρήστου, Το Άγιον Όρος εν τω παρελθόντι και τω παρόντι, Αθωνική Πολιτεία, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 88-89.

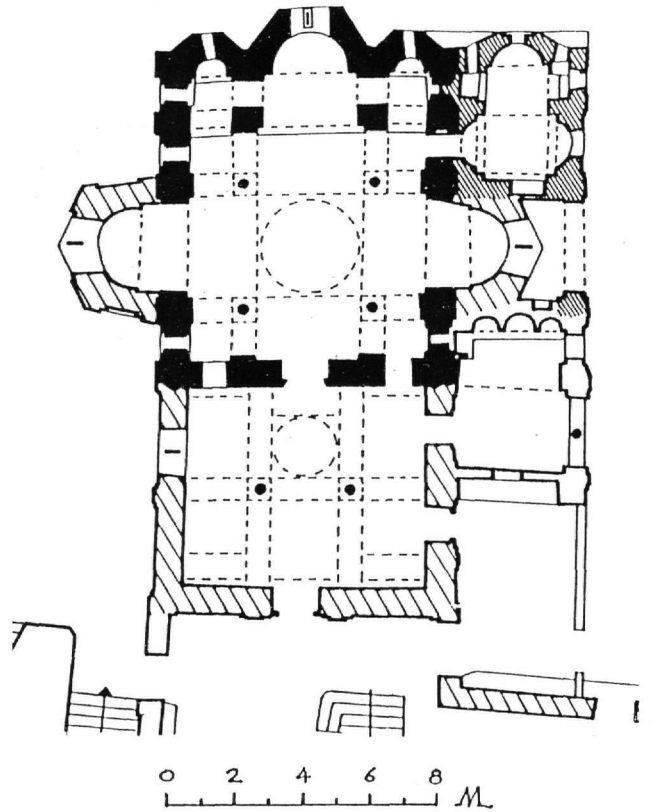
7. Βλ. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, Β΄, Αθήνα 1954, σ. 263 κ.ε., όπου και παραδείγματα από τα παλαιοχριστιανικά μνημεία. Παρόμοιο φαινό-

1

2

3

η βάση του νότιου κίονα της λιτής (Εικ. 7), που έχει επίσης εγκιβωτιστεί στο δάπεδο, από όπου εξέχει κατά 0,23 μ. Σε αυτή υπάρχει και εγκοπή για τη συγκράτηση θωρακίου σε προγενέστερη χρήση της.

Κορμοί

Οι κορμοί των κίωνων του κυρίως ναού, αν και ασβεστωμένοι, μπορεί να διακρίνει κανείς ότι είναι κατασκευασμένοι από γκρίζο γρανίτη. Έχουν ύψος από 2,84 έως 2,90 μ., με αρκετή μείωση προς τα πάνω. Στο κάτω άκρο τους σχηματίζεται απόθεση⁸ από μια απλή ταινία, ενώ στην κορυφή τους απολήγουν σε απόφυση⁹ από διπλή ταινία.

Οι κορμοί των δύο κίωνων της λιτής είναι ψηλότεροι από αυτούς του κυρίως ναού. Ο βόρειος έχει ύψος 3,45 μ. και ο νότιος 3,22 μ. Σ' αυτούς, καθώς μεταγενέστερα επιχρίστηκαν και χρωματίστηκαν, δε φαίνεται ούτε απόφυση ούτε απόθεση ούτε βέβια και το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένοι.

Παρά τις διακυμάνσεις που παρατηρούνται στις διαστάσεις των κίωνων του κυρίως ναού, μπορεί να λεχθεί με βεβαιότητα ότι οι κορμοί τους προέρχονται από κάποιο κτίριο των τελευταίων ρωμαϊκών ή των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Εικ. 1-2. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Άποψη από ΝΔ. και Β. όψη.

Εικ. 3. Μονή Ξενοφώντος. Κάτοψη παλαιού καθολικού (σχέδ. Πλ. Θεοχαρίδη).

Εικ. 4-5. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Βάσεις ΒΑ. και ΒΔ. κίονα κυρίως ναού.

Εικ. 6-7. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Βάσεις Β. και Ν. κίονα λιτής.

Κιονόκρανα	ΒΔ.	ΒΑ.	ΝΑ.	ΝΔ.
Πλευρά άβακα	0,68	0,54	0,55	0,68
Ολικό ύψος	0,47	0,42	0,48	0,51

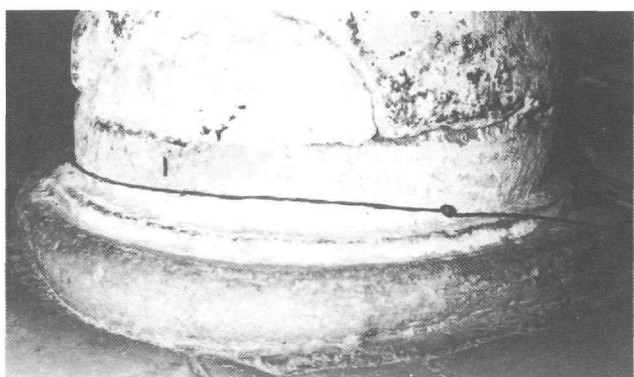
Το ΒΔ. κιονόκρανο έχει τέσσερα φύλλα άκανθας σε δύο σειρές (Εικ. 8). Οι έλικες, με μορφή λεπτής ται-

Κιονόκρανα κυρίως ναού

Οι τέσσερις κίονες του ναού φέρουν κορινθιάζοντα κιονόκρανα με πρόσθετα κολουροπυραμιδοειδή επιθήματα (Εικ. 8-11). Τα κιονόκρανα¹⁰ προέρχονται από παλιότερα μνημεία της παλαιοχριστιανικής περιόδου και γι' αυτό διαφέρουν τόσο στον τύπο όσο και στις διαστάσεις, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα.

4

5

6

7

νίας, ενώονται στο μέσον κάθε πλευράς, δημιουργώντας ένα σχήμα V ή λύρας. Πρόκειται για ένα συνηθισμένο τύπο κιονοκράνου, που χρονολογείται από τον Kautzsch ανάμεσα στα 480 και 510¹¹ και συναντιέται σε πολλά μνημεία, όπως στον Άγιο Δημήτριο¹² και τους Αγίους Αποστόλους¹³ της Θεσσαλονίκης, στη Συλλογή της Ροτόντας¹⁴ στην ίδια πόλη, στο Μουσείο της Κορίνθου¹⁵, στην Κωνσταντινούπολη¹⁶ και αλλού. Στο ΒΑ. κιονόκρανο η κάλαθος περιβάλλεται από δύο ζώνες με οχτώ μαλακά φύλλα άκανθας και μια σειρά από οχτώ κάλυκες πιο επάνω (Εικ. 9). Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο αυτού του κιονοκράνου είναι τα δύο μικρά φυλλαράκια που ξεκινούν από τους κάλυκες στο μέσον κάθε πλευράς και κατευθύνονται κυματιστά προς το κέντρο, γεμίζοντας το χώρο κάτω από το χείλος της κάλαθου.

Το κιονόκρανο αυτό εντάσσεται σε μια ομάδα πρώιμων κιονοκράνων που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. και που βρίσκονται στη Συλλογή της Ροτόντας¹⁷ στη Θεσσαλονίκη, στα Σάλωνα της Δαλματίας¹⁸, στο lapidarium των Στόβων¹⁹, στο νότιο περύγιο του Αγίου Δημητρίου²⁰ Θεσσαλονίκης και σε δεύτερη χρήση στο ναό των Αγίων Αποστόλων²¹ της ίδιας πόλης.

μενο παρατηρείται επίσης και στο μεσοβυζαντινό ναό της Παναγίας του Οσίου Λουκά, Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, σ. 57.

8. Ορλάνδος, ό.π., σ. 274.

9. Ό.π.

10. Τα κιονόκρανα μελετά ο Άρης Μέντζιος, ο οποίος εκπονεί διατριβή για τα κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας.

11. R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin 1936, σ. 73.

12. Ό.π., σ. 72, αριθ. 225, πίν. 16. Επίσης Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, σ. 168, πίν. 44α.

13. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 78, αριθ. 235, πίν. 16.

14. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη και Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Κιονόκρανα της Συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α΄. Κορινθιακά κιονόκρανα και παραλλαγές*, *Μακεδονικά* 19 (1979), σ. 17 κ.ε., αριθ. κατ. 16, 17, 18, 19 και 20, πίν. 7β, γ, δ και 8α, β, γ.

15. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 75 κ.ε., αριθ. 226, πίν. 16.

16. Ό.π., σ. 59 κ.ε., αριθ. 184, 190, 194 και 195, πίν. 14.

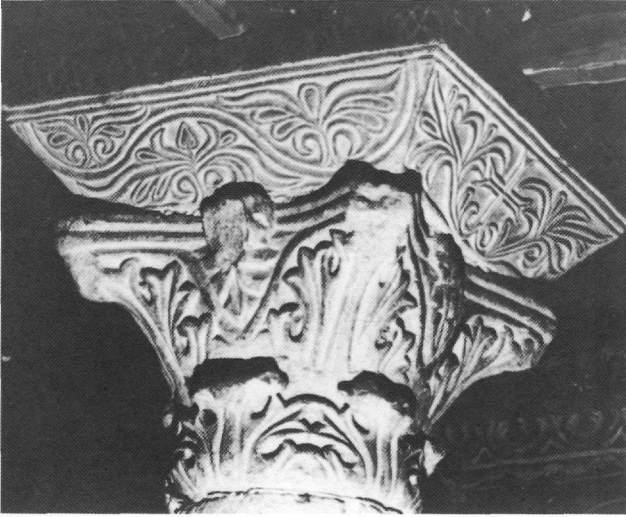
17. Μαυροπούλου-Τσιούμη και Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ό.π., σ. 12 κ.ε., αριθ. κατ. 1, 2, 3 και 4, πίν. 1α, β και 2α, β.

18. Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 5 κ.ε., αριθ. 1-6, πίν. 1. Ιδιαίτερα το ΒΑ. κιονόκρανο της μονής Ξενοφώντος μοιάζει με αυτό στο νεκροταφείο του Marusinac (κοντά στα Σάλωνα), ό.π., σ. 7 κ.ε., αριθ. 6, πίν. 1.

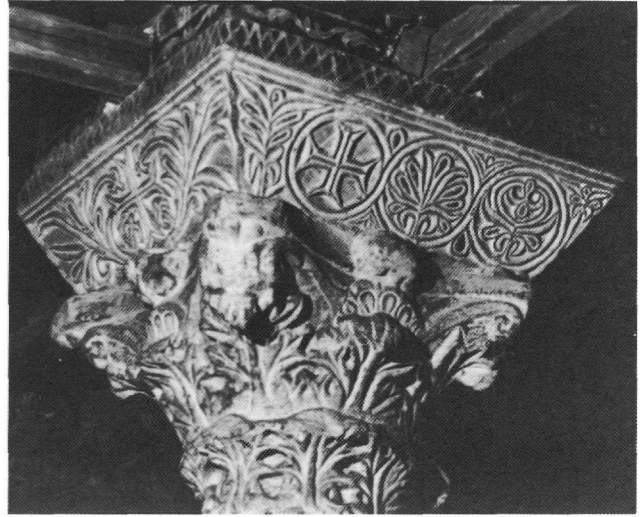
19. I. Nikolajević-Stojković, *Panovizantiska arhitektonska dekorativna plastika u Makedoniji, Crbiji i Črnoj Gori*, Beograd 1957, σ. 10, εικ. 8.

20. Τα δύο κιονόκρανα στο νότιο περύγιο του Αγίου Δημητρίου θεωρούνται από τους Σωτηρίου, (ό.π., σ. 170, πίν. 44γ) ότι ανήκουν στις αρχές του 3ου αι., ενώ ο Kautzsch, *Kapitellstudien*, σ. 65, τα χρονολογεί στον 4ο αι.

21. Το κιονόκρανο βρίσκεται στον κυρίως ναό των Αγίων Αποστό-

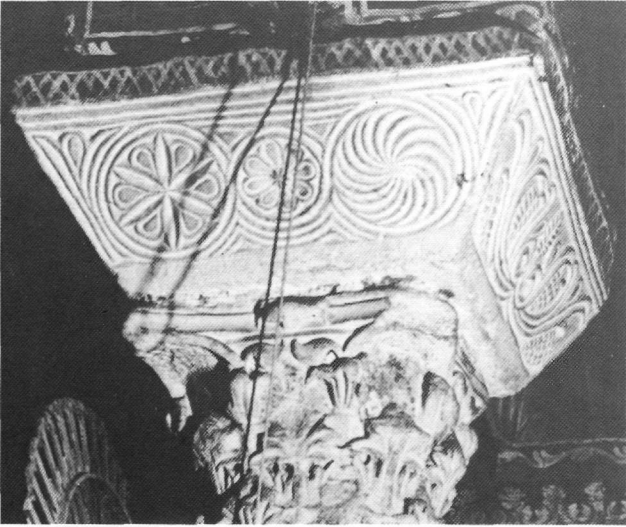

8

11

Εικ. 8-11. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Κιονόκρανα κυρίως ναού (ΒΔ., ΒΑ., ΝΑ., ΝΔ., αντίστοιχα).

9

10

Ένα σπάνιο τύπο αντιπροσωπεύει το ΝΑ. κιονόκρανο, που έχει μόνο τέσσερα φύλλα στις γωνίες με βαθείς λοβούς. Οι έλικες ενώνονται στα μέσα των πλευρών, απ' όπου φυτρώνει ένα σχηματοποιημένο ανθέμιο (Εικ. 10). Από έλλειψη αντίστοιχων γνωστών παραδειγμάτων η χρονολόγηση του κιονοκράνου αυτού δεν είναι ευχερής, δε θεωρώ όμως άπιθανο να προέρχεται από τα ρωμαϊκά χρόνια.

Τέλος, το ΝΔ. κιονόκρανο μπορεί να ενταχθεί στην ομάδα των κιονοκράνων τα οποία ο Kautzsch ονομάζει massive Kapitelle ohne Innenhelices²² (συμπαγή κιονόκρανα χωρίς εσωτερικές έλικες). Η κάλαθος καλύπτεται από δύο σειρές με οχτώ χυμώδη φύλλα άκανθας, που γέρνουν έντονα προς τα έξω, ενώ οι ακμές τους ενώνονται μεταξύ τους (Εικ. 11). Παρόμοια κιονόκρανα ως προς τη γενική φόρμα ή τα επιμέρους χαρακτηριστικά συναντούμε στο Τζαμί Επ-Νάζιρ²³ της Αιγύπτου, στο Μουσείο της Φραγκφούρτης²⁴ και στη Lorata της Σερβίας²⁵. Τα παραδείγματα που αναφέραμε αποδίδονται στον 5ο αι.²⁶, χρονολογία που πρέπει να δεχτούμε και για το ΝΔ. κιονόκρανο της μονής Ξενοφώντος. Εκείνο που αξίζει να παρατηρηθεί σε αυτό το κιονόκρανο είναι ότι στο μέσον της κάθε πλευράς το χείλος της καλάθου διαμορφώνεται σε ένα κόσμημα εν

λων· βλ. απεικόνιση Ν. Νικονάνος, Οι Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986², πίν. 8.

22. Kautzsch, Kapitellstudien, σ. 35.

23. Ό.π., σ. 35, αριθ. 114, πίν. 8.

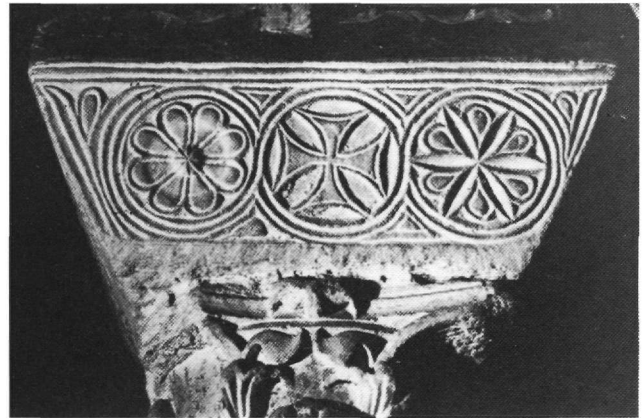
24. Ό.π., σ. 35, αριθ. 112, πίν. 8.

25. Nikolajević-Stojković, ό.π., σ. 35 και 88, εικ. 13.

26. Βλ. Kautzsch, Kapitellstudien, σ. 39 και Nikolajević-Stojković, ό.π., σ. 35 και 88.

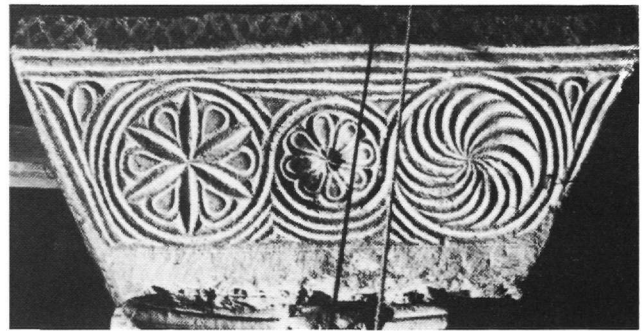
12

13

14

15

Εικ. 12-15. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Επίθημα ΒΑ. κιονοκράνου κυρίως ναού. (Α. όψη, Δ. όψη, Β. όψη και Ν. όψη, αντίστοιχα).

Εικ. 16-19. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Επίθημα ΝΑ. κιονοκράνου κυρίως ναού. (Α. όψη, Δ. όψη, Β. όψη και Ν. όψη, αντίστοιχα).

16

17

18

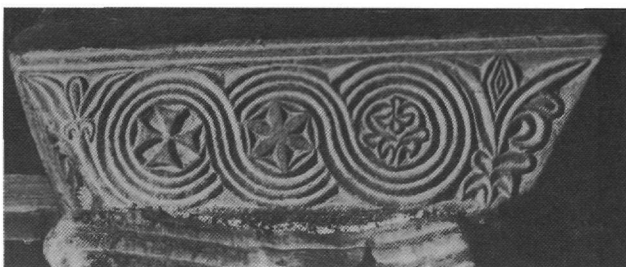
19

20

21

22

23

24

25

26

27

Εικ. 20-23. Μονή Ξενοφάντος. Παλαιό καθολικό. Επίθημα ΒΔ. κιονοκράνου κυρίως ναού. (Α. όψη, Δ. όψη, Β. όψη και Ν. όψη, αντίστοιχα).

Εικ. 24-27. Μονή Ξενοφάντος. Παλαιό καθολικό. Επίθημα ΝΔ. κιονοκράνου κυρίως ναού. (Α. όψη, Δ. όψη, Β. όψη και Ν. όψη, αντίστοιχα).

είδει ριπιδίου ή μισού ρόδακα (Εικ. 11, 24-27). Το στοιχείο αυτό δεν είναι αρχικό, αλλά μεταγενέστερη επέμβαση, προφανώς για να προσαρμοστεί κατά κάποιον τρόπο ο διάκοσμος του κιονοκράνου στα θέματα και την τεχνική των επιθημάτων, που ανάγονται στη μεσοβυζαντινή εποχή. Άλλωστε, είναι γνωστό το φαινόμενο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική να ξαναχρησιμοποιούνται παλιότερα αρχιτεκτονικά μέλη²⁷ και να συμπληρώνονται πολλές φορές με γύψο, ξύλο ή μάρμαρο²⁸ και σε ορισμένες περιπτώσεις να δέχονται πρόσθετη επεξεργασία, όπως συμβαίνει και στα κιονόκρανα του καθολικού της Αγίας Μονής στην Άρεια²⁹.

Επιθήματα κιονοκράνων κυρίως ναού

Τα κορινθιάζοντα κιονόκρανα επιστέφονται από καλά προσαρμοσμένα επιθήματα (Εικ. 8-11). Στις διαστάσεις τους παρατηρούνται μικρές αποκλίσεις, όπως δείχνει και ο πίνακας που ακολουθεί. Οι αποκλίσεις αυτές θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν από το γεγονός ότι έπρεπε να συνδυαστούν με τα διαφορετικά σε μέγεθος προϋπάρχοντα κιονόκρανα.

Επιθήματα	ΒΔ.	ΒΑ.	ΝΑ.	ΝΔ.
Άνω πλευρά	0,83	0,85	0,84	0,81
Κάτω πλευρά	0,55	0,53	0,57	0,57
Ύψος	0,26	0,33	0,29	0,27

Συνδυασμός παλαιοχριστιανικών κιονοκράνων και μεταγενέστερων επιθημάτων —της εποχής των Παλαιολόγων— επισημαίνεται και στο καθολικό της μονής της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου στο Τσαγέζι (Κομνήνειον-Κονομειό)³⁰.

Τα επιθήματα της μονής Ξενοφώντος παρουσιάζουν ανά δύο αντιστοιχία στα θέματα, με αρκετές όμως παραλλαγές. Το ένα ζεύγος αποτελούν τα προς Α. επιθή-

27. Αυτό παρατηρείται ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976, σ. 57.

28. Μπούρα, ό.π., σ. 60, όπου σχετικά παραδείγματα από την Παναγία του Οσίου Λουκά, τον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό στη Θεσσαλονίκη, τη μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη και το ναό της Κοσμοσώτειρας στη Βήρα.

29. Ό.π., σ. 60, εικ. 91.

30. Βλ. Γ. Σωτηρίου, *Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας*. 2. Η μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσαγέζι, *ΕΕΒΣ* 5 (1928), σ. 365 κ.ε., εικ. 9 και 20. Πρβλ. και Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1979, σ. 169. Επίσης στον εξωνάρθηκα της μονής Δαφνίου συναυτού-

Εικ. 28-29. Παναγία Οσίου Λουκά. Κιονόκρανο ΒΔ. κίονα κυρίως ναού (φωτ. Α. Μπούρα).

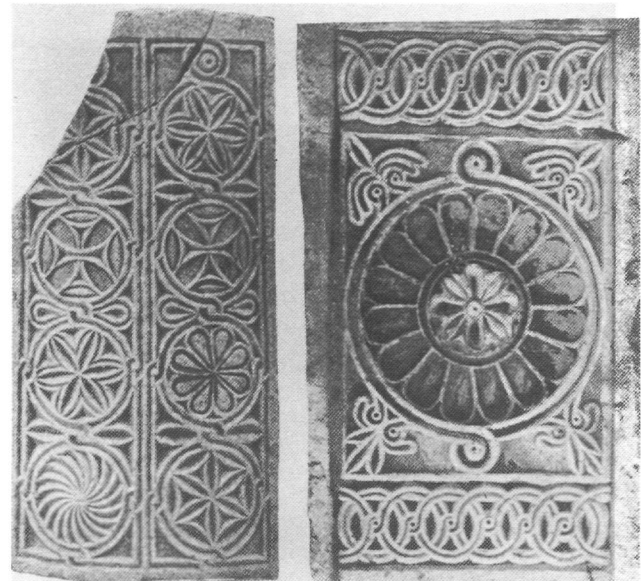
Εικ. 30. Μαλακοπή. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Ανάγλυφες πλάκες από θρόνο (φωτ. Η. Η. Rott).

28

29

30

ματα (ΒΑ. και ΝΑ.) (Εικ. 12-19) και το άλλο τα δύο προς Δ. (ΒΔ. και ΝΔ.) (Εικ. 20-27). Διαπιστώνεται ένας εκλεκτικισμός στα διακοσμητικά θέματα, καθώς συνδυάζονται φυλλοφόροι σταυροί, ανθεμωτοί βλαστοί με κουκουνάκια και σταφύλια και σφηρικοί τροχοί που περικλείουν σταυρούς, ανθέμια πολύφυλλα και καρδιόσχημα, πυροστρόβιλους και ρόδακες.

Μολονότι σε γενικές γραμμές τα θέματα μοιάζουν μεταξύ τους, ωστόσο ο διάκοσμος διαφοροποιείται, έτσι ώστε καμιά πλευρά δεν είναι απολύτως όμοια με την άλλη· λείπει δηλαδή η αντίληψη ότι το επίθημα αποτελεί ένα περίοπτο αρχιτεκτονικό σύνολο.

Τα ανάγλυφα αποδίδονται με την αντιπλαστική τεχνική της κοίλης γλυφής κρυσταλλικής τομής και τα τονισμένα περιγράμματα, που εμφανίζονται στις αρχές του 10ου αι. στο γλυπτό διάκοσμο της μονής του Λιβός³¹ στην Κωνσταντινούπολη και στο γ' τέταρτο του ίδιου αιώνα στα κιονόκρανα και τα επιθήματα της Παναγίας του Οσίου Λουκά³² (Εικ. 28-29).

Αν και ο διάκοσμος της Παναγίας του Οσίου Λουκά είναι αρκετά περίτεχνος, ωστόσο αξίζει να σημειωθεί η αναλογία που παρουσιάζει με τα επιθήματα του καθολικού της μονής Ξενοφώντος, δίνοντάς μας έτσι μια αφετηρία για τη χρονολόγησή τους.

Οι συνδεδεμένοι κύκλοι με τους ρόδακες και τους πυροστρόβιλους, που καλύπτουν ορισμένες πλευρές των επιθημάτων, χαρακτηρίζουν μια σειρά όμοιων βυζαντινών αναγλύφων, που αποδίδονται στη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως είναι ένα θωράκιο³³ και ένα επιστύλιο³⁴ στο Μουσείο της Σμύρνης, ένας κοσμήτης και ένα θραύσμα από βατήρα θωρακίων στο ναό του Αγίου Νικολάου στα Μύρα³⁵ και ένα επιστύλιο τέμπλου από τα Πολιτικά της Εύβοιας. Αυτό το τελευταίο χρονολογήθηκε από το Σωτηρίου στο 10ο αι.³⁶ Ιδιαίτερη όμως συγγένεια μπορεί να δει κανείς ανάμεσα στα θέματα των επιθημάτων του καθολικού της μονής Ξενοφώντος και στα αντίστοιχα στις ανάγλυφες πλάκες ενός θρόνου στο ναό των Αγίων Θεοδώρων στη Μαλακοπή της Μικράς Ασίας³⁷ (Εικ. 30). Καθώς ο ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι ίδρυμα του Ιωάννη Τσιμισκή³⁸, έχουμε ένα σταθερό κριτήριο για τη χρονολόγηση και των επιθημάτων της μονής Ξενοφώντος. Ωστόσο, στα επιθήματα της μονής Ξενοφώντος υπάρχουν και θέματα με παλαιοχριστιανικές αναμνήσεις, όπως είναι οι φυλλοφόροι σταυροί. Ανάλογους συναντούμε, για να αναφέρω ενδεικτικά μερικά παραδείγματα, σε ένα επίθημα της Βασιλικής Α στη Νέα Αγχίαλο³⁹, σε ένα κιονόκρανο εντοιχισμένο στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας⁴⁰ και σε ένα ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα στη Συλλογή της Ροτόντας⁴¹ στη Θεσσαλονίκη. Το γεγονός αυτό έκανε προφανώς τον Brockhaus να αποδώσει τα επιθήματα της μονής Ξε-

νοφώντος στην εποχή του Ιουστινιανού⁴². Ωστόσο, και η μορφή, αλλά και ο τρόπος εκτέλεσής των γλυπτών της μονής Ξενοφώντος, τα εντάσσει ασφαλώς στη μέση βυζαντινή περίοδο.

Κιονόκρανα λιτής

Οι κίονες της λιτής έχουν για κιονόκρανα δύο ανεστραμμένες βάσεις αμφικιονίσκων της παλαιοχριστιανικής περιόδου, με μήκος βάσεως 0,89, πλάτος 0,50 και συνολικό ύψος 0,25 μ. (Εικ. 31-32). Οι βάσεις, αρχικά ακόσμητες, ξαναδουλεύτηκαν και διακοσμήθηκαν την εποχή ιδρύσεως του καθολικού και χρησίμευσαν, όπως δείχνουν οι εγκοπές τους, πριν καταλήξουν στη σημερινή τους θέση, ως επιθήματα διαχωριστικών κιονίσκων. Αυτά τα επιθήματα φαίνεται ότι ήταν τοποθετημένα σε παράθυρα, που πιθανόν να καταργήθηκαν με την προσθήκη των σημερινών χορών⁴³.

Οι δύο στενές πλευρές των κιονοκράνων κοσμούνται με ισοσκελείς σταυρούς, από τη ρίζα των οποίων φυ-

με βυζαντινά επιθήματα, αλλά ακόσμητα, επάνω σε παλαιά κιονόκρανα, βλ. Ε. Στίκας, Στερέωσις και αποκατάστασις του εξωνάρθηκος του καθολικού της μονής Δαφνίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Γ' (1962-1963), σ. 40, εικ. 18.

31. C. Mango - E. Hawkins, The Monastery of Lips at Istanbul: Survey of Sculpture, DOP 18 (1964), σ. 304.

32. Μπούρα, ό.π., σ. 71.

33. Α. Ορλάνδος, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης, ΑΒΜΕ Γ' (1937), σ. 138, αριθ. 12, εικ. 10.

34. Ό.π., σ. 148, αριθ. 25, εικ. 22 και σ. 152 για τη χρονολόγηση.

35. O. Feld, Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra. Eine lykische Metropole, IstForsch 30 (1974), σ. 360, 370, πίν. 114Α και 119C.

36. Γ. Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος, ΔΧΑΕ, περ. Γ' τ. Β' (1936), εικ. 2.

37. H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σ. 287, εικ. 104, 105 και 108.

38. Ό.π.

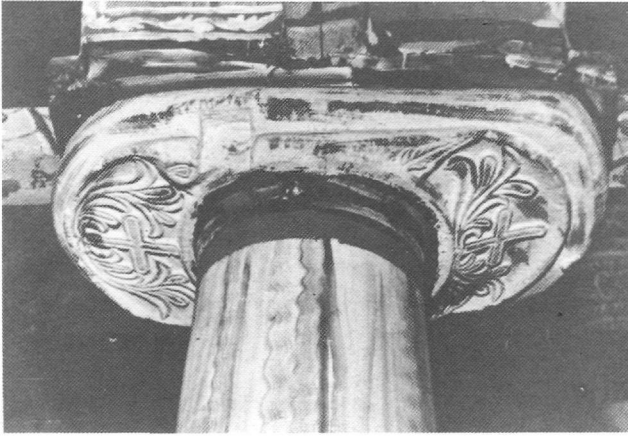
39. Γ. Σωτηρίου, Αι χριστιανικάί Θήβαι της Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, σ. 65, εικ. 67.

40. Α. Ορλάνδος, Ο Άγιος Βασίλειος της Άρτης, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 127, εικ. 15.

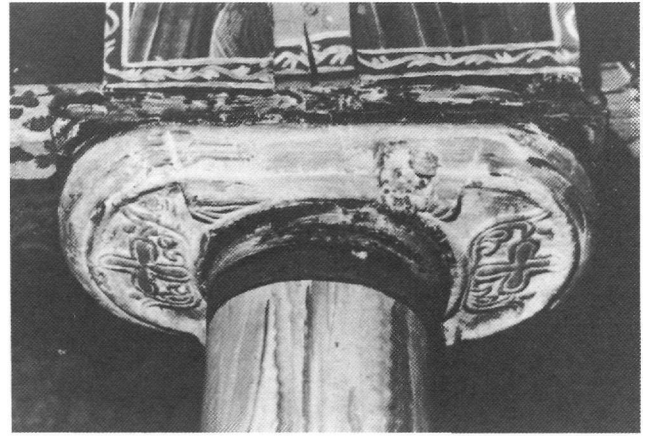
41. Χρ. Μαυροπούλου - Τσιούμη και Δ. Παπανικόλα - Μπακιρτζή, Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Β'. Ιωνικά κιονόκρανα, Μακεδονικά 20 (1980), σ. 222-223 και 231-232, αριθ. κατ. 18, πίν. 5γ, δ. Πρβλ. και Ε. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Τέχνη. Έκθεση Λευκού Πύργου, Αθήνα 1986, σ. 36, αριθ. II 18.

42. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, σ. 39-40 και 42. Τα ίδια επανέλαβε και ο Ι. Π. Μαμαλάκης, Το Άγιον Όρος (Άθως) διά μέσου των αιώνων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 189, σημ. 2.

43. Οι χοροί στο καθολικό της μονής Ξενοφώντος φαίνεται ότι προστέθηκαν στο α' μισό του 16ου αι., βλ. Θεοχαρίδης, Προκαταρκτική θεώρηση της οικοδομικής ιστορίας του παλιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος, ό.π., σ. 29. Ο ίδιος, Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβόλου της μονής Ξενοφώντος, ό.π., σ. 448, σημ. 14.

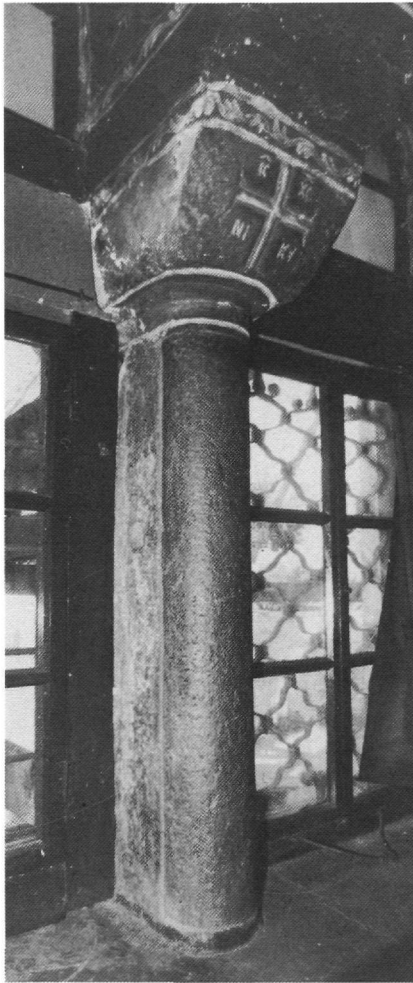
31

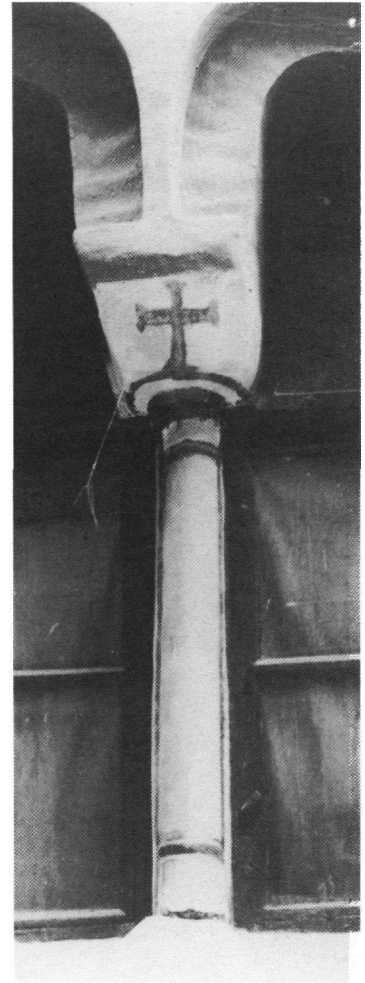
32

33

34

35

Εικ. 31-32. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Κιονό-
κρανα Β. και Ν. κίονα λιτής.

Εικ. 33-35. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Διαχωρι-
στικοί κιονίσκοι παραθύρων Ν. και Β. χορού (έσωτερικά)
και αγίδας ιερού (εξωτερικά).

τρώνουν δύο ανθεματοί βλαστοί, απλούστεροι στο βόρειο και συνθετότεροι στο νότιο κιονόκρανο. Παρόμοια θέματα συμπεριλαμβάνονται και στο διάκοσμο των επιθημάτων του κυρίως ναού.

ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΟΙ ΚΙΟΝΙΣΚΟΙ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ

Συνολικά υπάρχουν τρεις διαχωριστικοί κιονίσκοι, από ένας στα δίλοβα παράθυρα των δύο χορών και της κεντρικής κόγχης του Ιερού Βήματος (Εικ. 33-35).

Ο κιονίσκος στην αψίδα του ιερού εδράζεται σε ξεχωριστή κολουροπυραμιδοειδή βάση, ενώ αυτοί των δύο χορών στηρίζονται απευθείας στις ποδιές των παραθύρων. Οι κορμοί τους αποτελούνται από μια στενόμακρη πλάκα, που οι μακριές πλευρές της διαμορφώνονται σε ημικίονες και επιστέφονται από κολουροπυραμιδοειδή επιθήματα. Οι διαστάσεις των αμφικιονίσκων ποικίλλουν, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:

Κορμοί αμφικιονίσκων	N. χορός	B. χορός	Κόγχη ιερού
Ύψος	1,11	1,11	1,02
Πλάτος	0,62	0,49	0,40
Πάχος	0,14	0,18	0,13

Επιθήματα αμφικιονίσκων	N. χορός	B. χορός	Κόγχη ιερού
Ύψος	0,24	0,18	0,27
Άνω πλευρές	0,33×0,80	0,34×0,78	0,29×0,85
Κάτω πλευρές	0,245×0,63	0,26×0,56	0,23×0,42

Ο ανάγλυφος διάκοσμος είναι πολύ λιτός και περιορίζεται ουσιαστικά στα επιθήματα των αμφικιονίσκων. Στις στενές όψεις τους διακρίνεται ένας εγχάρακτος λατινικός σταυρός, με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών. Οι σταυροί στις εσωτερικές όψεις των επιθημάτων των δύο χορών και στην εξωτερική όψη του επιθήματος της κόγχης του ιερού έχουν μεταγενέστερα επιζωγραφιστεί.

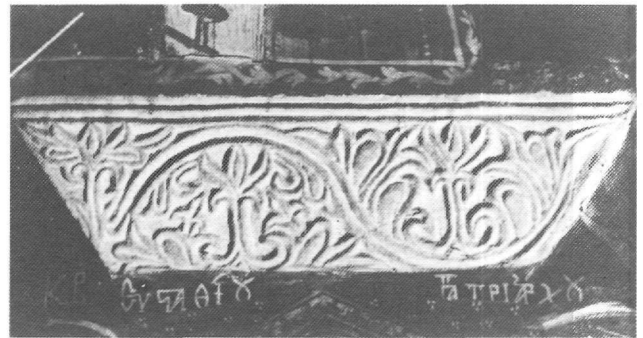
Όλα τα μέλη που συνθέτουν τους αμφικιονίσκους πρέπει να θεωρηθούν υλικό σε δεύτερη χρήση και δε σχετίζονται ούτε με την αρχική κατασκευή του ναού ούτε με τις μεταγενέστερες προσθήκες σε αυτόν.

ΥΦΑΨΙΔΙΑ

Την πρόσοψη της εισόδου της λιτής προς τον κυρίως ναό πλαισιώνουν δύο υφαψίδια, τα οποία έχουν τη μορφή τεκτονικών κιονοκράνων και στηρίζουν δύο εγκάρσια τόξα (Εικ. 36-37). Οι διαστάσεις τους είναι οι ακόλουθες:

36

37

Υφαψίδια	Βόρεια	Νότια
Άνω πλευρά	0,80	0,88
Κάτω πλευρά	0,50	0,57
Πλάγια	0,13	0,13
Ύψος	0,25	0,26

Οι όψεις των υφαψιδίων κοσμούνται με παραλλαγές των θεμάτων που συναντούμε και στα επιθήματα των κιονοκράνων του κυρίως ναού. Στο βόρειο υπάρχει φυλλοφόρος σταυρός με ανθεματούς βλαστούς και από ένα στυλιζαρισμένο όρθιο φύλλο άκανθας στις γωνίες. Το νότιο υφαψίδιο καλύπτεται από κυματοειδή βλαστό με ημιανθέμια. Τα σχηματιζόμενα ημικυκλικά διάχωρα συμπληρώνουν στυλιζαρισμένα ανθέμια με μακρύ μίσχο.

Τόσο η αρχιτεκτονική μορφή όσο και ο ανάγλυφος διάκοσμος των υφαψιδίων είναι σχεδόν πανομοιότυπα με τα επιθήματα του κυρίως ναού, πράγμα που σημαίνει ότι κατασκευάστηκαν συγχρόνως.

ΘΥΡΩΜΑ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

Στην κεντρική είσοδο από τη λιτή προς τον κυρίως ναό έχει τοποθετηθεί ένα θύρωμα από γυαλιστερό βυσσινί μάρμαρο με λευκές και σταχτόχρωμες φλεβώσεις, το γνωστό σκύριο λίθο⁴⁴, που προξένησε ιδιαίτε-

38

ρη εντύπωση στον Barskij, όταν επισκέφθηκε τη μονή στα 1746⁴⁵.

Το περίθυρο έχει γενικές διαστάσεις 0,37×1,34 μ. με διατομή 0,20×0,42 μ. Διαμορφώνεται από επάλληλα πλαίσια, τα οποία περιβάλλει πλατύ κοιλόκυρτο κυμάτιο (Εικ. 38). Το ίδιο κυμάτιο κοσμεί και το γείσο. Οι δύο κατακόρυφες πλευρές ενώνονται με την οριζόντια με αρμούς, που έχουν κλίση 45°. Η ένωση αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής του ξύλου, που περνά στο μάρμαρο στην παλαιοχριστιανική περίοδο⁴⁶.

Στη βυζαντινή περίοδο παρατηρούνται διάφορες παραλλαγές στη διατομή των θυρωμάτων με τα διαδοχικά πλαίσια⁴⁷. Παραδείγματα έχουμε στην Παναγία του Οσίου Λουκά⁴⁸ και σε άλλα μνημεία της Ελλάδας (Πόρτα-Παναγιά)⁴⁹ και της Κωνσταντινούπολης (ναός Παντεπόπτη)⁵⁰.

ΥΠΕΡΘΥΡΟ ΕΞΩΝΑΡΘΗΚΑ

Πάνω από την είσοδο του μεταγενέστερου εξωνάρθηκα είναι τοποθετημένο ως υπέρθυρο ένα γείσο σε δεύτερη χρήση (Εικ. 39-41). Η αρχική του θέση δεν έχει εξακριβωθεί. Οι διαστάσεις του είναι: μήκος επάνω πλευράς 1,42, κάτω πλευράς 1,33 και ύψος 0,15 μ. Η λοξότμητη πρόσοψή του καλύπτεται από έναν ιδιότυπο και ασυνήθιστο συνδυασμό ακανθοειδούς ανθεμίου και όρθιου φύλλου άκανθας, απλοποιημένου και σχη-

39

40

41

Εικ. 36-37. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Υφαγίδια Β. και Ν. τόξου λιτής.

Εικ. 38. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Λεπτομέρεια θυρώματος εισόδου κυρίως ναού (φωτ. Πλ. Θεοχαρίδη).

Εικ. 39-41. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Όψη και λεπτομέρειες του υπέρθυρου του εξωνάρθηκα (φωτ. Πλ. Θεοχαρίδη).

ματοποιημένου. Τα θέματα αυτά πλαισιώνουν έναν έξεργο πολύφυλλο ρόδακα στο κέντρο και δύο ισοσκελείς σταυρούς με διχαλωτές απολήξεις στα άκρα. Χρησιμοποιείται και εδώ η κοίλη γλυφή, όπως στα κιονόκρανα της λιτής, τα επιθήματα του κυρίως ναού και τα υφαγίδια, καθώς και τρυπάνι για τη δημιουργία οφθαλμών.

Τα όρθια φύλλα της άκανθας μπορούν να παραλληλιστούν εν μέρει με αυτά στα υπέρθυρα της Παναγίας

44. Γ. Σμυρνάκης, Τό Άγιον Όρος, εν Αθήναις 1903 (φωτογρ. ανατύπωση με ευρετήριο, Καρνές Αγίου Όρους 1988), σ. 621. Για το σκύριο λίθο γενικά βλ. Ορλάνδος, Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική, Β', σ. 247.

45. Barskij, ό.π., σ. 291.

46. Ορλάνδος, ό.π., σ. 404 κ.ε.

47. Βλ. σχετικά Μπούρα, ό.π., σ. 110.

48. Ό.π., σ. 110, εικ. 180-181.

49. Α. Ορλάνδος, Η Πόρτα-Παναγιά της Θεσσαλίας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 23, εικ. 11.

50. J. Ebersolt - Α. Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913, εικ. 91, 92.

του Οσίου Λουκά⁵¹ (Εικ. 43), επίσης με τα αντίστοιχα σε ένα αχρονολόγητο επίκρανο παραστάδας στη Συλλογή της Παρηγορήτισσας⁵² και σε μια διακοσμητική ταινία από δεύτερη χρήση στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Ωρωπό. Το τελευταίο γλυπτό ο Ορλάνδος το αποδίδει γενικά στον 11ο-12ο αι.⁵³.

επιστύλιο. Η Ωραία Πύλη και οι είσοδοι των παραβημάτων πλαισιώνονται από δύο χαμηλούς τετράγωνους σταθμούς, που απέληγαν επάνω, όπως δείχνουν τα ίχνη τους, σε ημισφαιρικό μήλο.

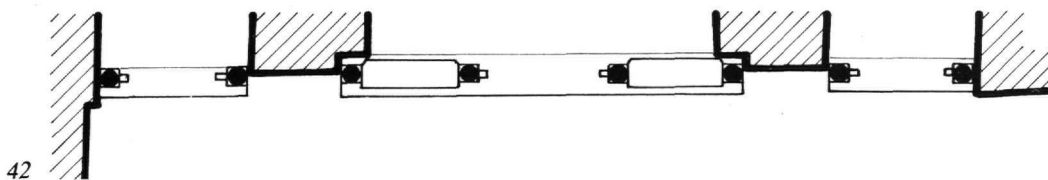
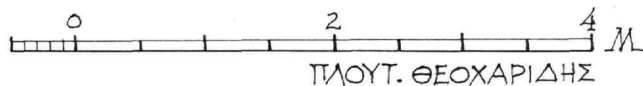
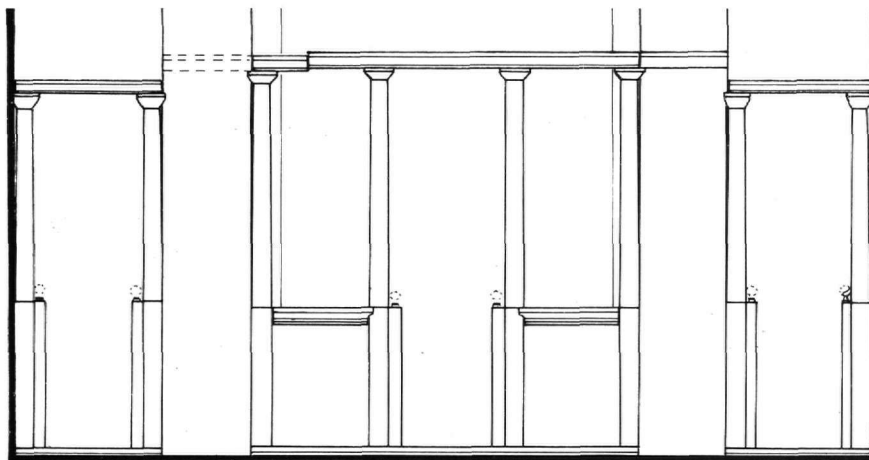
Οι διαστάσεις των επιμέρους τμημάτων του τέμπλου φαίνονται στον πίνακα που ακολουθεί.

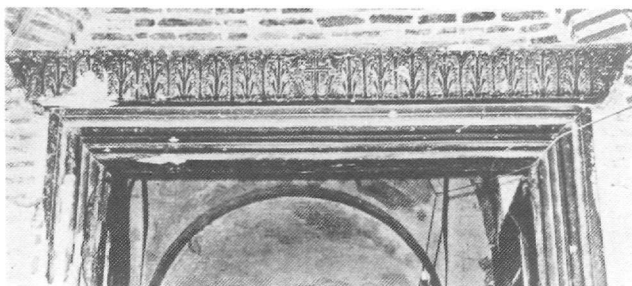
ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ

Το μαρμάρινο τέμπλο του ναού διατηρείται σήμερα ακέραιο⁵⁴, πίσω από το μεταγενέστερο ξύλινο εικονοστάσιο του 17ου αι.⁵⁵. Αποτελείται, ως συνήθως, από τρία διαφράγματα, που αντιστοιχούν το μεσαίο στο Ιερό Βήμα και τα δύο ακραία στα παραβήματα (Εικ. 42).

Το μεσαίο τμήμα είναι ψηλότερο από τα δύο πλαϊνά και απαρτίζεται από τέσσερις πεσσίσκους, που απολήγουν επάνω σε συμφυείς κιονίσκους και στηρίζουν, με τη μεσολάβηση τεκτονικών λεβητοειδών κιονοκράνων, οριζόντιο επιστύλιο (Εικ. 44). Στα ακραία τμήματα, της προθέσεως και του διακονικού, υπάρχουν μόνο δύο πεσσίσκοι με όμοια, αλλά λίγο ψηλότερα, λεβητοειδή κιονόκρανα, που υποβαστάζουν επίσης ελαφρό

Στυλοβάτης	Ιερό Βήμα	Πρόθεση	Διακονικό
Ύψος	0,07	0,06	0,06
Πλάτος	0,33	0,22	0,27
Επιστύλια			
Επιστύλια	Ιερό Βήμα	Πρόθεση	Διακονικό
Ύψος	0,12	0,08	0,08
Μήκος	3,03	1,15	1,10
Πλάτος	0,30	0,23	0,23
Κιονίσκοι			
Κιονίσκοι	Ιερό Βήμα	Πρόθεση	Διακονικό
Διατομή πεσσίσκων	0,14×0,14	0,14×0,14	0,14×0,14
Διάμετρος κιονίσκων	0,13	0,13	0,13
Συνολ. ύψος	2,80	2,63	2,63

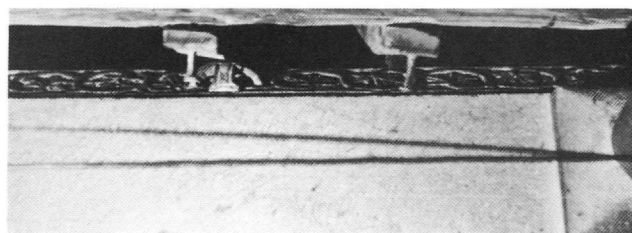

43

44

45

46

Κιονόκρανα	Ιερό Βήμα	Πρόθεση	Διακονικό
Ύψος	0,11	0,13	0,13
Πλευρά άβακα	0,24	0,20	0,20
Διάμετρος	0,13	0,13	0,13

Θωράκια	Βόρειο	Νότιο
Ύψος	0,94	0,95
Πλάτος	0,75	0,74
Πάχος	0,05	0,065

Όλα τα κιονόκρανα καθώς και τα επιστύλια των παραβημάτων είναι ακόσμητα. Μόνο η λοξόμητη όψη του μεσαίου επιστυλίου κοσμεύεται με δύο ελισσόμενους βλαστούς, οι οποίοι ξεκινούν από ένα κομβίο με σταυρό στο κέντρο και κατευθύνονται προς τα άκρα, περικλείοντας όρθια και ανεστραμμένα αμπελόφυλλα, μέσα στους συστρεφόμενους μίσχους τους (Εικ. 45). Τα κάτω διάκενα, ανάμεσα στους πεσσίσκους του μεσαίου τμήματος, φράζουν δύο ορθογώνια θωράκια, τα οποία δεν καλύφθηκαν από το ξύλινο εικονοστάσιο (Εικ. 48-49). Η πρόσοψή τους κοσμεύεται με το γνωστό θέμα του εγγεγραμμένου μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο ρόμβου, με μεγάλο κύκλο στο κέντρο και μικρότερους

51. Μπούρα, ό.π., σ. 109-110, εικ. 180, 181.

52. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 164, εικ. 9.

53. Α. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Ώρωπού και Συκαμίνου, ΔΧΑΕ, περ. Β' τ. Δ' (1927), σ. 29, εικ. 1 (επάνω).

54. Το μαρμάρινο τέμπλο του ναού αναφέρει παρεπιπτόντως και ο L. Bréhier, Anciennes clôtures de choeur antérieures aux iconostases dans les monastères de l'Athos, Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, II, Roma 1940, σ. 50, σημ. 1.

55. Κ. Καλοκύρης, Άθως. Θέματα αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήναι 1963, σ. 179-181, πίν. 42. Μ. Σορονιέ-Λjubinković, Credenjevokoni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije, Beograd 1965, σ. 119, 159, πίν. LXXI.

Εικ. 42. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Κάτοψη και όψη τέμπλου (σχέδ. Πλ. Θεοχαρίδη).

Εικ. 43. Παναγία Οσίου Λουκά. Θύρωμα λιτής (φωτ. Α. Μπούρα).

Εικ. 44. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Το μεσαίο τμήμα του τέμπλου από την πίσω πλευρά (φωτ. Πλ. Θεοχαρίδη).

Εικ. 45. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Η λοξόμητη όψη του επιστυλίου του τέμπλου (λεπτομέρεια)

Εικ. 46. Κωνσταντινούπολη. Μονή Λιβός. Επίθημα διαχωριστικού κιονίσκου (φωτ. C. Mango - E. Hawkins).

στα γωνιακά διαμερίσματα. Οι κύκλοι περικλείουν ρόδακες, σταυρούς, σταυροειδή φυτικά πλέγματα και πυροστρόβιλους, ενώ τα ενδιάμεσα κενά συμπληρώνουν ημιανθέμια, όρθια σχηματοποιημένα φύλλα άκανθας, κισσόφυλλα και κουκουνάρια.

Τα λεβητοειδή κιονόκρανα θα μπορούσαν να συγκριθούν, ως προς τη μορφή τους, με δύο κιονόκρανα από το τέμπλο της Παλαιάς Μητροπόλεως των Σερρών, που χρονολογούνται στον 11ο αι., με τη διαφορά ότι εκείνα διαθέτουν ανάγλυφο διάκοσμο⁵⁶.

Ένα άλλο στοιχείο για τη χρονολόγηση του τέμπλου δίνει ο ελικοειδής βλαστός του επιστυλίου. Παρόμοιος συναντιέται σε ένα επίθημα διαχωριστικού κιονίσκου στη μονή του Λιβός, που χρονολογείται στο 10ο αι.⁵⁷ (Εικ. 46), καθώς και σε ένα αμφίγλυφο θωράκιο από την Κωνσταντινούπολη στο Μουσείο του Βερολίνου (Εικ. 47). Ο Wulff απέδωσε το θωράκιο αυτό στο 10ο-11ο αι.⁵⁸, ενώ ο Grabar μετέθεσε τη χρονολόγησή του στο 12ο αι.⁵⁹.

Για μια περισσότερο ασφαλή χρονολόγηση προσφέρονται, κατά την άποψή μου, τα θωράκια τα οποία μπορούν να συγκριθούν με ένα αμφίγλυφο θωράκιο στη φιάλη της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους (Εικ. 50), το οποίο χρονολογήθηκε από τον Grabar στον 11ο αι.⁶⁰ και μπορεί να αποδοθεί μαζί με θωράκια άλλα στην αρχική κατασκευή της φιάλης στα 1060⁶¹. Το θωράκιο βέβαια της Λαύρας εμπλουτίζεται με πουλιά και ζώα, σε γενικές γραμμές όμως αλλά και σε μερικές λεπτομέρειες, όπως στα κουκουνάρια, πλησιάζει πολύ τα θωράκια του τέμπλου της μονής Ξενοφώντος.

Μετά την τεχνολογική ανάλυση που προηγήθηκε δεν μπορεί βέβαια να ληφθεί υπόψη η γνώμη του Ι. Μαμαλάκη, ο οποίος ανάγει το τέμπλο του καθολικού της μονής Ξενοφώντος στο 14ο αι.⁶².

Αν εξαιρεθούν οι κίονες με τις βάσεις του, τα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα και οι διαχωριστικοί κιονίσκοι των παραθύρων, που καθώς αποτελούν srolia δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του μνημείου, τα υπόλοιπα γλυπτά θα πρέπει να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι σχετίζονται άμεσα με την αρχική κατασκευή του καθολικού ή τις μεταγενέστερες προσθήκες σε αυτό. Τα γλυπτά αυτά μπορούν να διακριθούν από χρονολογική άποψη σε δύο φάσεις. Στην πρώτη ανήκουν τα επιθήματα του κυρίως ναού, το θύρωμα και τα υφαψίδια της λιτής και ίσως το υπέρθυρο του εξωνάρθηκα. Όλα αυτά, καθώς παρουσιάζουν μια ενότητα από άποψη θέματος και τεχνικής και επιπλέον είναι βασικά δομικά στοιχεία του ναού, πρέπει να κατασκευάστηκαν με την ίδρυσή του, στην εποχή του οσίου Ξενοφώντος, στα τέλη του 10ου αι.⁶³. Στη χρονολόγηση αυτή δεν αντιτίθεται η τεχνολογία των

Εικ. 47. Μουσείο Βερολίνου. Θωράκιο από την Κωνσταντινούπολη (φωτ. Α. Grabar).

αναγλύφων, τα οποία είδαμε να σχετίζονται με τα αντίστοιχα του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά⁶⁴ και του θρόνου της Μαλακοπής⁶⁵, τα οποία χρονολογούνται με ασφάλεια στο γ' τέταρτο του 10ου αι.

Ακόμη στην αρχική φάση του ναού πρέπει να αποδώσουμε και το διάκοσμο των κιονοκράνων της λιτής, που αρχικά είχαν χρησιμοποιηθεί ακόσμητα ως βάσεις αμφικιονίσκων σε παλαιοχριστιανικό μνημείο και στη συνέχεια σε κάποια παράθυρα του καθολικού, τα οποία πιθανόν να καταργήθηκαν με την προσθήκη των σημερινών χορών, που έγινε σύμφωνα με το Πλ. Θεοχαρίδη, στο α' μισό του 16ου αι.⁶⁶.

Στη δεύτερη φάση θα μπορούσαμε να εντάξουμε το τέμπλο, το οποίο καθώς είναι δευτερεύον στοιχείο, πιθανόν να προστέθηκε κατά την ανακαίνιση του ναού από το Μέγα Δρουγγάριο του Νικηφόρου Βοτανειάτη Στέφανο, που αποσύρθηκε στη μονή στα 1078 και έγινε μοναχός και εν συνεχεία ηγούμενος με το όνομα Συμεών⁶⁷. Σύμφωνα με ένα έγγραφο του έτους 1083, ο Συμεών ανακαίνισε την παραμελημένη τότε μονή και ανάμεσα στα άλλα: *Τὸν ναὸν ἐκάλλυνε καὶ καινόν, ὡς εἰπεῖν, ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ κατέστησε*⁶⁸. Για τη χρονολόγηση εξάλλου αυτή συνηγορεί και ο ανάγλυφος διάκοσμος του επιστυλίου και κυρίως των θωρακίων, τα οποία παραλληλίζονται με τα θωράκια της φιάλης της Λαύρας, που κατασκευάστηκε, όπως είπαμε, στα 1060⁶⁹.

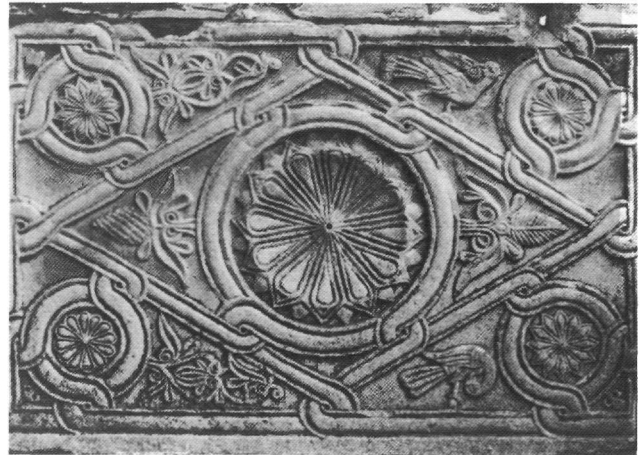
Συμπερασματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι τα συγκριτικά παραδείγματα που ανέφερα, ως προς τα θέματα και την τεχνική, σε συνδυασμό και με τα ιστορικά δεδομένα, υποδηλώνουν σαφώς μια κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του μεσοβυζαντινού γλυπτού διακόσμου του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος.

48

49

50

Εικ. 48-49. Μονή Ξενοφώντος. Παλαιό καθολικό. Β. και Ν. θωράκιο τέμπλου.

Εικ. 50. Άγιον Όρος. Μονή Μεγίστης Λαύρας. Θωράκιο φιάλης.

56. Α. Ορλάνδος, Η μητρόπολις των Σερρών, ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), σ. 163, εικ. 8 (επάνω).

57. Mango - Hawkins, ό.π., σ. 308-309, αριθ. 16, εικ. 30.

58. O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, II, Berlin 1911, αριθ. 1703.

59. A. Grabar, Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, σ. 95-96, αριθ. 80, πίν. LXIV a-b.

60. Ό.π., σ. 68, αριθ. 62, πίν. XXXIX a-b.

61. L. Bouras, Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Η' (1975-1976), σ. 86 για την αρχική κατασκευή της φιάλης, και σ. 95-96, πίν. 47, 48 για άλλα τρία θωράκια που αποδίδονται στη διακόσμηση της φιάλης τον ΙΙο αι.

62. Μαμαλάκης, Το Άγιον Όρος, σ. 218.

63. Βλ. υποσημ. 1. Επίσης Σμυρνάκης, ό.π., σ. 618, και Κ. Βλάχος, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή μοναί και μοναχοί, εν Βόλω 1903, σ. 290-291. Ο Θεοχαρίδης, Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβάλλου της μονής Ξενοφώντος, ό.π., σ. 452, σημ. 4, ανάγει την ίδρυση του καθολικού γύρω στα 1000. Πρβλ. και Parachyssanthou, Actes de Xénophon, ό.π., σ. 7.

64. Βλ. υποσημ. 32.

65. Βλ. υποσημ. 37 και 38.

66. Βλ. υποσημ. 43.

67. Ο Στέφανος ασπάστηκε το μοναχικό σχήμα όταν πλέον ο Νικηφόρος Βοτανειάτης (1078-1081) είχε αναγορευθεί αυτοκράτορας του Βυζαντίου, βλ. Parachyssanthou, Actes de Xénophon, ό.π., αριθ. 1, στίχ. 18-32. Αυτό πρέπει να συνέβη τον πρώτο κιόλας χρόνο της βασιλείας του Βοτανειάτη, γιατί το θέρος του 1078 ο Στέφανος ως Συμεών είναι ήδη ηγούμενος της μονής Ξενοφώντος, βλ. Νικηφόρος Βρυέννιος, Ύλη ιστορίας εις τέσσαρα βιβλία, εκδ. Ρ. Gautier, CFHB, Bruxelles 1975, βιβλ. IV, κεφ. 26-27, σ. 295, στίχ. 16-19, σημ. 6. Περισσότερα για τον ηγούμενο και δεύτερο κτήτορα της μονής Συμεών βλ. Parachyssanthou, ό.π., σ. 13 κ.ε.

68. Parachyssanthou, ό.π., αριθ. 1, στίχ. 52-57· πρβλ. και στίχ. 25-32. Βλ. και Θεοχαρίδης, Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβάλλου της μονής Ξενοφώντος, ό.π., σ. 445, σημ. 6.

69. Βλ. υποσημ. 61.

Th. Pazaras

THE SCULPTURAL DECORATION OF THE OLD KATHOLIKON
OF THE XENOPHON MONASTERY ON MOUNT ATHOS

The architectural sculpture of the old katholikon of the Xenophon Monastery occupies a special place amongst the works of marble carving preserved on Mount Athos. It comprises the following pieces:

I. The four columns of the naos, with their bases, capitals and impost blocks.

Four types of Corinthian capitals are represented, deriving from Early Christian monuments. Minor alterations, dating from the time when the church was built, can be detected on one of them.

The impost blocks are pyramidal in shape. The motifs on them show a certain eclecticism, combining foliate crosses, reminiscent of Early Christian decoration, with heart-shaped palmettes, sprig-like palmettes, and inter-linked roundels containing crosses and rosettes.

II. The two columns of the lite, with their bases and capitals. The capitals consist of the bases of window mullions dating from the Early Christian period, on which foliate crosses have been carved.

III. Three mullions, in the windows of the two choirs and the sanctuary conch.

IV. The two springers above the entrance to the naos from the lite, the motifs and technique of which are similar to those of the impost blocks inside the naos.

V. The door-frame in the entrance to the naos from the lite, which takes the form of a series of recessed frames, surrounded by a broad cyma moulding.

VI. A cornice, in second use, over the doorway leading from the outer narthex (itself of later date) to the lite. It is decorated with a peculiar and unusual combination of acanthus palmettes and upright acanthus leaves, in simple, stylized form.

VII. The original marble templon, which is fully preserved behind the seventeenth century iconostasis. It consists of three independent screens, with monolithic colonnettes, cylindrical at the top and square at the bottom, which are capped by cubic capitals and support chamfered epistyles. None of the capitals, nor the epis-

tyles in the side sections, are decorated. Only the chamfered face of central epistyle has decoration, consisting of an undulating tendril with vine leaves. The interstices in the lower part of the central section of the templon are filled by two closure slabs adorned with the well-known motif of a lozenge inscribed within a rectangle, with a large circle in the middle and smaller ones in the corner sections. The circles enclose crosses, rosettes and plant motifs.

With the exception of the columns in the lite and naos, with their bases and capitals, and the window mullions — all of which are *spolia* — the sculpture is directly linked either to the time of the original construction of the katholikon, or to the later additions. It may be divided into two chronological phases. The first includes the impost blocks in the naos, the door-frame and springers in the lite, and possibly the cornice of the door-frame in the outer narthex. Since these works have common motifs and technique, and furthermore are basic structural elements of the building, they must have been executed when the church was first erected: in the time of Hosios Xenophon, at the end of the 10th century. Stylistic considerations support this dating.

The decoration on the capitals in the lite must also be assigned to the first phase of the church's history. The capitals were originally used undecorated as bases for window mullions, first in an Early Christian building and later in windows of the katholikon, possibly in the same position as the present-day choirs, which were added in the first half of the 16th century.

The templon, however, may be assigned to the second phase. As a secondary feature, it was probably added when the church was renovated by the Megas Droungarios, Stephanos (later to become a monk, with the name of Symeon), in the second half of the 11th century. This date is supported by the relief work both on the closure slabs and on the epistyle.